

לשאלת ייחוסה של מסורת גאוניים

הרב אהרן קאפח

שנה חלפה מאז אותו יום מר ונמהר, אשר נאסף בו לחיי נצח המאור הגדול, מורנו ורבנו הגאון, הרב יוסף קאפח זלה"ה, אור ליום ו', יח בתמוז תש"ס, וכמדומה לנו שעדיין לא נרפאו מאז אותו היום, עת הגיעתנו השמועה הקשה על חורבן הבית ושביית ארון הקודש. שבועות וחודשים התהלכנו ועדיין מתנהלים אנו כמי שמתנו מוטל לפנינו, ואין אנו יודעים את נפשותינו מצער ומכאב. אותו תלמיד-חכמים ופוסק מובהק, איש המחשבה והאמונה היהודית הצרופה, הניחנו לבדנו בביגוננו מבלי שנותר לנו לשאול את שאלותינו ולפשוט את ספקותינו, אלא עומדים נאלמים ודוממים. וכאן עלינו לשאול, כמה מן החכמים שעמדו לה ליהדות תימן בדורות האחרונים שמו מגמת פניהם לשמר מסורות תלמודיות בכלל, ושל יהדות תימן בפרט, הנובעות מן המסורת התלמודית והוראות הגאוניים בעקבותיה, כשהרמב"ם משמש להם אבן יסוד. יחיד ומיוחד היה הרב הגדול הגר"י קאפח, וכבר עמדו על כך רבים מגדולי התורה החכמה והמחקר בימיו, ובפרט לאחר פטירתו. נראה ששיטתו ההלכתית והמחשבתית תמשיך לכלכל עוד דורות של מלומדים בבואם לנבור בתוך חיבוריו, עד שתוצג במלוא הדרה ויפעתה.

כותב שורות אלה ראה להצביע על אחת מהן, ולו רק כדי שתשמש לנו נחמה פורתא, וכגורם מדרבן להמשיך את המפעל הכביר של אורח חיים עליו אומננו על ידי זקינינו ואבותינו הראשונים, שזקנו הגדול, החכם המובהק, הגאון הישיש, מורנו הרב יחיא ברי שלמה אלקאפח זלה"ה (צנעא תר"י—1850, שם מנחת שב"ק סדר "ויצא", יא בכסלו תרצ"ב—21.11.1931), הוא אחת החוליות החשובות שבהן, ואבן יקרה באותו ענק של זהב אבנים טובות ומרגליות, התלוי בצווארה הרוחני של יהדות מפוארת ועתיקת יומין. כל זה בעצם שימורו את דרכם של אבות הראשונים, בעשותו ללא לאות לילות כימים למען מטרה נשגבה זו, בהנחילו לנו יסודות ושורשים כדי שזכרו דורות אחרונים מאין מובאם ומוצאם, ואיזה הדרך אשר ילכו בה הלכה למעשה. אולם, עם כל כאבנו ואבלנו בהסתלקות המאור הגדול, ננוחם בעצם הברכה הגדולה שהניח לנו, בדמות עשרות חיבורים, הן כמהדיר והן כמפרש, ויותר מכך, מאות מאמרים בתחומים שונים. בפרשנות המקרא, בהלכה, במחשבה ובהיסטוריה, ורב החומר המצוי בכתובים

ומצפה לגואל צדק. שניים מרבי ההלכה והמחשבה ביהדות שימשו לו מורים ומכווני דרך, רבנו סעדיה גאון והרמב"ם, כשהאחרון משמש לו יסוד מוסד ואבן שואבת.

ואם הזכרנו בתחילת דברינו את עולמו המחשבתי של הרב זצ"ל, אשר דרך בו כל חייו הברוכים בעקבות זקנו זצ"ל, ראיתי לציין לקביעתו של הרמב"ם בספרו המחשבתי "מורה הנבוכים", ברברו על השקפות ודעות נכונות שהן נחלת מעטים ורבו גם רבו החולקים על גישות אלה, באמרו:¹

לפי שכל דבר שהוכח, לא תוסיף אמתתו ולא יתחזק הנכון שבו בהסכמת כל העולם עליו, ולא תגרע אמתתו ולא יחלש הנכון שבו, אם יחלקו כל אנשי הארץ עליו. על לשונו של הרמב"ם, העיר הרב:

כמה מרפסן אגרי דברי אמת הללו, וכמה צריכים בעלי התשובות בימינו לקבעם כמרגלית לנגד עיניהם, שהם מביאים חבלות של בעלי סברא הרצויה להם כדי לעבות את האמת שלהם.² אמנם כוונת הרב לתחום ההלכתי, אך בוודאי גם לגישה ההשקפתית. ומכל מקום, הערה זו תואמת למה שכתב בפירושו להלכות ספר התורה.³ תקוותנו ותפילתנו הן, להמשיך ביתר-שאת וביתר-עז את הדרך שהתווה לנו המאור הגדול זצ"ל, אף שהכאב גדול מנשוא בהסתלקותו, ותמהון הלב רב בהעדרו, אך מורנו ורבנו חי בקרבנו חיים נצחיים, שהם חיים ביחס אלינו ומוות ביחס אלינו.⁴ על כן, מחוייבים אנו תלמידינו שומעי לקחו ולומדי חיבוריו — אשר הניח לנו בהם יסודות ושורשים ללימוד ההלכה והמחשבה — להחזיק בדעותיו הניזונות מדרך הרמב"ם שהיא הגישה התלמודית, שאותה קיבל מזקנו הגדול, מהר"י קאפח זצ"ל, ולנהוג בהם הלכה למעשה.

* * *

המתבונן באופן פסיקתו של הרמב"ם בחיבורו הגדול "משנה תורה", ימצא במקומות רבים שהוא מעלה שמועות, סברות ופסקי גאונים שקדמוהו,⁵ אף שמטרתו המוצהרת היא לפסוק

1. "מורה הנבוכים" במהדורת הרב, ירושלים תשל"ב, ח"ב, פט"ו.

2. שם, הערה 15.

3. י, א, עמ' תיח, טור ב, ד"ה "כן עיינתי".

4. ראה הקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה, סדר זרעים, מהדורת הרב, ירושלים תשכ"ג, תרגום עברי בלבד, עמ' ג, טור א, והשווה מברואו של הרב לספר "מורה הנבוכים", עמ' 19, ד"ה "וכמה תמציתיים".

5. ראה למשל, הלכות עבודה זרה ב, יא: "ויש מי שמפרש... ואני אומר"; הלכות קרית שמע ג, יא: "וכמה גאונים הורו"; הלכות תפילה א, יב: "ויש מן הגאונים"; הלכות ברכות ח, ה: "כל הגאונים אמרו... ומקצתם אמרו"; הלכות שבת ו, יז: "וכן הורו כל הגאונים"; הלכות אישות ו, יד: "יש מקצת גאונים אחרונים... וכזה הורו גדולי הגאונים הראשונים"; שם, יא, יז: "יש גאונים שהורו"; שם, שם יט: "הורו כל הגאונים"; הלכות מאכלות אסורות א, יח: "אמרו הגאונים"; שם, ז, ט: "ויש מן הגאונים שיאמרו"; הלכות מלוה ולוה יד, ג: "... הרי זה מחלוקת בין הגאונים"; שם, שם ד: "יש מי שהורה... ולזה דעתי נוטה"; הלכות אבל ה, יד: "כזה הורו

הלכה על פי הכללים המובאים בתלמוד לפסק אותה ההלכה, מבלי תוספת למנהג שנתחדש אחר חתימת התלמוד אלא הבנתו בלבד.⁶ והנה בימי העומר, מלבד קיום המצוה מן התורה לספור את העומר, נוספו לנו במרוצת הדורות גזרות ותקנות המתאפיינות במנהגי אבילות. אין בכוננתי לעסוק בכללות מנהגים אלה, כי אם בתקנה אחת הנובעת מתוך מסורת מסוימת שהובאה בשם הגאונים. אולם קודם שנביאנה ונדון בה, נעתיק את לשון התלמוד העוסק בנדון במישרין והמשמש כפועל יוצא למסורת זו וגזירה שבאה בעקבותיה. וכך ראינו במסכת יבמות, סב ע"ב:

אמרו: שנים עשר אלף זוגים תלמידים היו לו לרבי עקיבה מגבת ועד אנטיפרס, וכולן מתו בפרק אחד... תנא, כולם מתו מפסח ועד עצרת.

לפנינו מעשה תלמודי רגיל, שאילו היינו יושבים בבית המדרש ומעיינים בו, כל שהיה לנו ללמוד ממנו כמסקנה מתמצה בצורך להימנע משנאת חינם, ותחת זאת לחנך את עצמנו לנהוג במידת ענווה ושפלות רוח. לצורך העניין, לא ראינו לציין את הסיבות שהביאו למותם, כיוון שכל מטרתנו להראות, אם ישנו יסוד הלכתי ללמוד מכאן קיום תקנה למעשה. יוצא אפוא, שבנוסף לפרשנות שכל אחד מאתנו יכול לתת למעשה זה, נוספה נקודה חדשה שלא נרמזה כלל בסוגיה שלפנינו, והיא המסורת המצוינת בשם הגאונים, הנוגעת לזמן שבו פסקה מיתתם של תלמידי ר' עקיבה, ובניגוד ללשון הכללי המופיע בתלמוד. אם כן, מסורת זו באה כתוספת הבהרה ללשון המופיע לפנינו. נדמה שלראשונה נתקלים אנו בה, אצל ר' מנחם בן שלמה לבית מאיר,⁷ הידוע בכינויו "המאירי", בחיבורו "בית הבחירה" למסכתנו. וכך הוא כותב:⁸

וקבלה ביד הגאונים שביום ל"ג בעומר פסקה המיתה. ונוהגים מתוך כך שלא להתענות בו. וכן נוהגים מתוך כך שלא לישא אשה מפסח עד אותו זמן.

הגאונים". מובן שבכל הדוגמות ממראי המקומות שצינו להם, אין פירוש הדבר שהרמב"ם מסכים עם כל הוראה של הגאונים, והמתחקה אחר כל ההוראות שהעלה בשמם, יראה שפעמים מקבל הוא את דעתם ופעמים חולק עליהם, וכבר הערתי על כך במאמרי "מקורו של מנהג קדום" בתוך: "נר ליוסף", מירון תשנ"ח, עמ' 107, הערה 27. ישנם מקומות שהרמב"ם מציין למנהג או להוראה מבלי להזכיר שזו הוראת גאונים, וכמו שכתב בהלכות איש גו, כח: "ונהגו העם להסדיר ברכה זו על כוס של יין...". וידוע שמנהג זה מייסדו הוא רב יהודאי גאון (המאה השמינית), וכמו שציין זאת בשמו רבנו תם ב"ספר הישר", סימן תר"ך: "ונהגו כוס, ור' יהודאי הנהיגו". אך עיין ר"י שציפאנסקי, התקנות בישראל, ג, ירושלים תשנ"ג, עמ' שע, הערה 13.

6. עיין ר' מלאכי הכהן, יד מלאכי (ברלין תרט"ז [1856]), מהדורת צילום, ירושלים תשכ"ד), כללי הרמב"ם, דף קכד ע"ב; קכח ע"א. שם הביא את כללי הרמב"ם בדרכי ההוראה ופסיקת ההלכה. אמנם הגר"י קאפח דוחה חלק משיטות בעלי הכללים, בטענה שבחלק מהן לא דייקו על נכון את שיטת הרמב"ם. לכל זה, ראה הקדמתו ל"ספר המדע", ירושלים תשמ"ד, עמ' כב-כה. כששאלתיו בשעתו האם להתייחס לקביעות ר"מ מלאכי בשם פוסקים שקדמוהו באופן מוחלט, השיבני שבמידת העיקרון, כן, אלא שיש לדון כל דבר לגופו.

7. מחכמי פרובנס בדרום מזרח של צרפת היום. קרקשונה(?), הט' (1249) — פירופניאן, הע"ה (1315).

8. מהדורת ר"ש דיקמן, ירושלים תשכ"ח, עמ' 229.

לדבריו, תקנה זו שלא להתענות ביום זה ושלא לישא אשה מפסח ועד אותו יום, נובעת מכוח מסורת הגאונים המצביעה על תאריך זה כעל יום סיום המגפה. אבל עד כמה שבדקתי בלשונות הגאונים שהיו לפניי, לא מצאתי מסורת זו בדבריהם, אף לא נתבאר מי הם הגאונים שקיבלו מסורת זו, או ידעו ממנה. והראיה, ששניים מן הגאונים והמובהקים שבהם, רב עמרם גאון⁹ (= רע"ג) בסדרו,¹⁰ ורב סעדיה גאון¹¹ (= רס"ג) בסידורו,¹² לא זכרו ממנה מאומה, ומתוך כך לא תיקנו שום תקנה בנידון. גם בשאר תשובות גאונים העוסקות בתקנה זו, לא חילקו את הזמן בין פסח לעצרת, אלא החילו את התקנה על פני כל התקופה, וכל החילוק מופיע רק בספרות הראשונים, וכפי שנראה להלן.

לאחר ההתבוננות, מצאתי שהמקור הקדום ביותר שבעליו חי באחרית תקופת הגאונים, ובראשית תקופת הראשונים, אשר מזכיר תקנה זו בשם הגאונים, הוא ר' יצחק אבן גיאת,¹³ בספרו "מאה שערים",¹⁴ אך אינו מרמז כלל שהייתה מסורת מקובלת בידו, שביום ל"ג פסקה המיתה. ומצאנו לו לשון זה:

ומנהג בכל ישראל שלא לישא בין פסח לעצרת ומשום אבילות הוא, ולא משום איסור הוא, שכך אמרו חכמים.¹⁵ ומאותה שעה ואילך נהגו להתאבל עליהן שלא לישא אשה בימים הללו. ודווקא נשואין שעיקר שמחה בחופה ובכניסה, אבל לארס ולקדש לא. ונשואין נמי, מי שקפץ וכנס אין עונשין אותו, אבל אם בא לשאול, לכתחילה מורין לו שלא לעשות ושלא לסתור מנהג ישראל, וכן הורו הגאונים.

פתח בעדות שהמנהג "בכל ישראל", והטעים שזה משום אבילות, ואין איסור בדין. לדבריו גזירה זו נוהגת כבר סמוך לחורבן הבית, שהרי כתב "ומאותה שעה ואילך". בכל זאת נקט לקולא שלא אסרו אלא שמחה "אבל לארס ולקדש", לא נמנעו. ואם עשה אדם מעשה, אין לנהוג בו כדין אדם העובר על ההלכה, אבל אם בא לשאול כיצד לנהוג, מורין לו לכתחילה שלא לישא ולכנוס, מטעם שאין לשנות "מנהג ישראל", וחיזק מסקנתו בשם "הורו הגאונים". וכמוהו כתב על כלל התקופה, ר' יעקב "בעל הטורים",¹⁶ חלק "אורח חיים",¹⁷ סימן תצ"ג, לעניין איסור נישואין בלבד, אלא שבהמשך הסימן ציין למסורת זו רק לעניין תספורת.

9. נפטר בסורא ד'תרל"ה (875).

10. מהדורת ר"ד גולדשמידט, ירושלים תשל"ב.

11. פיוס, מצרים ד'תרמ"ב (882) — טורא, בבל ד'תש"ב (942).

12. מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, דפוס צילום, ירושלים תשל"ל.

13. לוסיאנה, ספר ד'תשצ"ח (1038) — קורדובה ד'תתמ"ט (1089).

14. הוצאת מכון חתם סופר, ירושלים תשנ"ח, חלק ב', עמ' שמד.

15. כאן מופיע לשון התלמוד שבמסכת יבמות.

16. גרמניה, כנראה קולוניא (קלן) הל' (1270) — טולדו, ספרד, סמוך לשנת הק"ג (1343).

17. חלק "אורח חיים" נדפס לראשונה בפיאבי די שאקו בשנת רל"ה (1475).

נתה יש להעיר על שיטת ר"י אבן גיא, שבאומרו "מאותה שעה ואילך נהגו להתאבל עליהן". אחר המחילה, ישנה כאן תמיהה גדולה. היכן מצינו בתלמוד זכר לגזירה זו מאותו זמן. לא במסכתנו ולא במסכת בבא בתרא, ס ע"ב, אשר שם ציינו להלכות ולתקנות העוסקות בדברים שאנו עושים זכר לחורבן, ולא זכרו מזה מאומה. אדרבה במסכת כתובות, ח ע"א, מצוין שמברכים ברכת חתנים כל שנים-עשר חודש, ואין שנים-עשר חודש בלי ימי העומר.¹⁸ וכי יעלה על הדעת שברכה זו תהא בלא שמחה? ! גם מה שהזכיר שהמנהג "בכל ישראל", הרי כלל זה מחייב את כולם,¹⁹ ומדוע לא הזכירו הרמב"ם בהלכותיו, ויתבאר לקמן. יוצא אפוא, שאחד המקורות הקדומים ביותר שמזכירה הוא ר"י אבן גיא, להוציא שו"ת "שערי תשובה",²⁰ סימן רע"ח, בשם רב נטרונאי גאון,²¹ שייחבן ור"י אבן גיא שאב ממנו את לשונותיו ואת רוח דבריו. אף ר' אברהם בן נתן הירחי,²² נראה שהיו לפניו תשובות הגאונים, אך גם הוא כמותם וכו"ר אבן גיא אינו מזכיר את קבלת הגאונים כדברי המאירי, ומעניין הנימוק הלשוני המסביר את המנהג לישא מיום "ל"ב" כלשונו,²³ ואילך. וכך הוא כותב בספר "המנהיג":²⁴

ואך מנהג בצרפת ופרובינצ' לכנוס מל"ב לעומר ואילך. ושמעתי בשם רבי' ר' זרחיה מגירונדא²⁵ שמצא כתו' בספר ישן הבא מספרד, שמתו מפסח ועד פרוס העצרת. ומאי פורסא, פלגא. כדתנן, שואלין בהלכו' הפסח קודם לפסח ל' יום. ופלגא, חמשה עשר יום קודם העצרת וזהו ל"ג לעומר.

הנלמד ממה שכתב שמנהגם שלא לישא, הקיף את כל התקופה, מלבד מנהג צרפת ופרובנס. עצם העדות שהביא בשם הר"ז הלוי, בעל "המאור", שמתו מפסח ועד פרוס העצרת, הרי זה תואם את רהט לשון התלמוד, הגם שנקטו שם "מפסח ועד עצרת", מבלי להוסיף תיבת "פרוס". עדיין לא ברור אם הלמידות של תיבת "פורסא" שאכן תרגומה "חציי", מופיעה אצל הרז"ה או בשמו, או שזו הבנתו של ר"א הירחי. מכל מקום ראיה נוספת הנלמדת ש"פורסא" פירושה

18. כבר נשאלה שאלה מעין זו. עיין הגר"מ פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, חלק אבן העזר, ניו-יורק תשכ"א, סימן צח.

19. עיין מאמרי "היש בסיס לגזירות העומר וחיובן בכל ישראל", בתוך: "לקראת שבת", גיליון פרשת "אמור" תשנ"ז, העומד לראות אור שנית בקרוב [בהדפסה חדשה ובהרחבה]. שם דנתי בין היתר במנהגים שנתחדשו לאחר חתימת התלמוד, ומה כוח חיובן לכלל הקהילות, אם לא כולם קיבלום עליהם. משנה תוקף וחשיבות יש לקהילת תימן, שבשונה מקהילות אחרות נשארה צמודה במידת העיקרון לפסיקה התלמודית.

20. מופיעות ב"גאוניקה", כרך א', בני ברק תשמ"ה, ועיין שם כרך ב, בני ברק תשמ"ו, הלכות פסוקות מן הגאונים, סימן צד, עמ' 54.

21. ראש ישיבת סורא בשנים ד'תרי"ג (853) — ד'תרי"ח (858).

22. לוניל, צרפת ד'תתקט"ו (1155) — שם, ד'תתקע"ה (1215).

23. לבירור הסוגיה ולתיקון התאריך מל"ב ל"ג, ראה ד' שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' קג.

24. מהדורת יצחק רפאל, ירושלים תשל"ה, חלק ב, הלכות אירוסין ונשואין, עמ' תקלח.

25. ר' זרחיה הלוי בעל "המאור" על הרי"ף לתלמוד. יליד גרונה שבספרד, חי בפרובנס ובנרבוניה. נולד סמוך לשנת ד'תתצ"ה (1135), נפטר לאחר ד'תתקמ"ו (1186).

"חצי", עולה ממה שאמרו במסכת ברכות, לט ע"ב: "הכל מודים בפסח שנותן פרוסה לתוך שלימה ובוצע". לענייננו נראה שמקור משותף לר"א הירחי ולמאירי, אף שהראשון ציין עדות בשם הרז"ה "שמצא כתוב בספר ישן הבא מספרד", והאחרון מסר "וקבלה ביד הגאונים". ר"א הירחי לא ציינו בשם הגאונים, דבר המאפשר מקום להבין שזו היא מסורת שבאה בכלל מחכמי ספרד ולא מגאוניי בבל, או שמא חכמי ספרד הושפעו מחלק מגאוניי בבל בעצם התקנה בלבד.

חובה עלינו כעת לבחון כאשר כבר ציינו למעלה, מדוע לא הזכיר הרמב"ם מסורת גאונים זו, אם אכן הינה קיימת, וכל שדיבר בו הם לשונות ההלכה בסוף פרק ז' מהלכות תמידין ומוספין, הדנים רק בדיני ספירת העומר. ולא בכדי, משום שלא ראה כל צורך להזכיר תקנה זו, כפי שציינה והסבירה ר' יצחק אבן גיאת. כמו כן, אין צריך לומר, שלא הזכיר כל אותה קבלה על פי עדותו של המאירי, ואף שהיה יכול לדחות קבלה ותקנה אלו, כדרכו במקומות מסוימים בחיבור לדחות תקנות ופסקי גאונים. לכן נראה ברור, כיוון שלדעתו אין ללמוד הלכה לא מאגדה ולא מדרשה תלמודית, אלא אם כן דרשה זו מובאת רק לתוספת על ההלכה בדמות מוסר השכל לחיזוק. אבל כאן שהובא מעשה בתלמוד, שאין בו כי אם ללמדנו הכנעת הלב ושפלות רוח, וכדלעיל, ודאי וודאי שיידחה, ולא יראה כל טעם להזכיר ממנו, הגם שיתכן וידע מקבלה ומסורת זו המובאת בשם הגאונים, אם נכונה היא, ותקנה הנלמדת בעקבותיה.

שיטתו של הרמב"ם נלמדת מאופן התייחסותו לדרך למידות האגדות התלמודיות, והיא מצריכה עיון נרחב בעושר הכללי והיסודות העקרוניים שקבע, כמתבאר במקומות מסוימים בחיבוריו, ודי לנו לציין כאן אחרים מהם:

- א. ההקדמה הכללית לפירוש המשנה, מהדורת הגר"י קאפח, ירושלים תשכ"ג, עמ' יט, ד"ה "והרביעי" (תרגום עברי בלבד), (מקור ערבי, עמ' לה).
- ב. פירושו לפרק חלק (פרק עשירי דסנהדרין), מהדורת הנ"ל, ירושלים תשכ"ה, עמ' קלו-קלז (תרגום עברי בלבד), בשלוש כתות מביני אגדות חכמים.
- ג. "מורה הנבוכים", מהדורת הנ"ל, ירושלים תשל"ב, הקדמה עמ' ח-ט (תרגום עברי בלבד), ד"ה "וכבר אז הבטחנו". טעמי המצוות, שם, ח"ג, פרק מג, עמ' שעו.
- ד. "אגרות הרמב"ם", מהדורת הנ"ל, ירושלים תשל"ב, עמ' עא, ד"ה "וכאשר ידענו"²⁶.

סוף דבר

אין לדעת הרמב"ם כל משקל למסורת הגאונים אם הייתה כזאת, כל שכן לתקנה המובאת בשמם, ועל ידי אחרון הגאונים ר' יצחק אבן גיאת. ואין צריך לומר כל אותם מנהגי אבילות שנתפתחו משך מרוצת הדורות, בפרט מזמן חכמי הראשונים ועד דורות אחרונים. פקפוק נוסף בייחוסה של מסורת זו ניכר בעצם אי ציונו של פרופ' מאיר חבצלת בחיבורו "הרמב"ם

²⁶ וראה עוד לר' אברהם בן הרמב"ם ב"מאמר על אודות דרשות חז"ל", הכלול בספרו "מלחמות ה'", מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשי"ג, עמ' פא-צח, ובפרט מעמ' פט ואילך.

והגאונים, ירושלים – ניו יורק תשכ"ז, למסורת זו.²⁷ כך שאפשר לומר, שלא מידי הגאונים יצאו מסורת ותקנה אלו,²⁸ אלא שזו השפעת חכמי ספרד הקדמונים, כפי שהדבר בא לידי מעשה בתשובת רב נטרונאי גאון, ור"י אבן גיאת בחיבורו ההלכתי. מאידך לא נוכל להתעלם מן העובדה שהתקנה כבר מובאת בשם רב נטרונאי, כך שניכר בה שקדומה היא, אולם מתקשה אני להכריע בדבר לרוב ייחוס תשובות לגאון זה או אחר, והדוגמות למכביר.²⁹ מכל מקום, היסודות שאני תומך אמרי עליהם, נשענים כאמור על הרמב"ם שלא הזכיר מזה מאומה, אף בדרך דחייה, ובפרט ששני חוקרי תורת הגאונים ר"ח טיקוצ'ינסקי ור"מ חבצלת, לא ראו מקום לעסוק בה, וכדלעיל. יתירה מזו, כפי שכבר כתבנו לעיל, עצם הדבר, שהגאונים רב עמרם ורב סעדיה לא נזקקו לתקנה זו, מעידה כמאה עדים, בפרט שרב נטרונאי קדם בזמן, ואילו הייתה קיימת, היו צריכים לדעת ממנה.

27. עיין שם בפרט בפרק "תקנות הגאונים שאינן נזכרות ע"י הרמב"ם", עמ' 128 ואילך. וכן ראה להר"ח טיקוצ'ינסקי, "תקנות הגאונים", תל-אביב-ירושלים תש"ך, וב"נוספות" שהובאו ע"י הר"מ חבצלת מעמ' 126 ואילך, שלא זכרו כל מסורת ותקנה העוסקת בנידון שלנו.

28. עיין מה שכתב הגר"י קאפח בפירושו להלכות מאכלות אסורות ו, ט, אות טז (עמ' קנג, טור ב), בפקקו באחת ממסורות הגאונים שהובאה ב"שולחן ערוך". והמתבונן במקורות שציין בית יוסף על טור יורה דעה, סימן סט, ד"ה כתבו, יבין.

29. ידועה הבעייתיות הקיימת בחילופי תשובות וייחוסן למחבר זה או אחר בתקופות הגאונים והראשונים בפרט, ובאופן כללי גם אצל חכמי האחרונים. נצביע לדוגמה על שני מקרים:

א. בשנת תשכ"ב, פרסם הגר"י קאפח את אוסף תשובותיו של ר' אברהם בן יצחק, דיין נרבווא שבצרפת (מאות יא-יב). בהקדמתו לשו"ת אלה, כותב המהדיר: "אירע לתורתו תשובותיו ושמועותיו של רבינו, מה שלא אירע לכל מחבר אחר כמוהו, שרובי המעתיקים והספרים החליפו כמעט תמיד את החתן בחותן, ובכל מקום שהיה לפנייהם הר"א אב"ד, תקנו גרעו וצירפו וכתבו הראב"ד, ובכך העבירו את נחלתו של רבינו לכתו, או יותר נכון לבעל בתו" (מבוא, עמ' ז).

ב. הראב"ד (מאה יב) בקובץ תשובותיו, מהדורת הגר"י קאפח, ירושלים תשכ"ד, סימן קכ"א, בדברו על הנחת תפילין ביום תשעה באב, כותב: "ותשעה באב אסור בתפילין, כך כתב הגאון...". ואילו המהדיר בהערה 4, מציין בשם תשובת הרשב"א, שאדרבה מוכח שרב האיי גאון פסק שמוותר להניחם. אם כן, מתוך דוגמות אלה ניכר בעליל שאין לתפוס באופן מוחלט, שישנו בסיס מוצק לכל תשובה או שמועה מסוימת המובאת בשם חכם פלוני ואלמוני, שאכן יצאה מתחת ידו ומפיו. לבידור סוגיה זו, ראה מאמרי "תפילין בשחרית תשעה באב", בתוך "לקראת שבת", גיליון פרשת "מטות-מסעי", תשנ"ז, העומד לראות אור בקרוב בהרחבה, אם יגזור ה' בחיים.

ככל אופן, להגדרות מדויקות של פסקי הגאונים, ראה מאמרו של פרופ' אליאב שוחטמן, "לדרך קביעתן של תקנות הגאונים ולמהותה של הוראת הגאונים ברין "קים לי בגווה", שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 655-686. ועיין מאמרו של הרב ישראל שציפאנסקי, "תקנות הגאונים", הדרום, כד-כה (תשכ"ז), עמ' 135-197. וכן ירחמיאל ברודי, "כלום היו הגאונים מחוקקים?", שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 279-315. מקורות נוספים: בחבורי, 'קונטרס חליצת כתף', רמת-גן, תשמ"ט, עמ' 5, ובמאמרי, 'ברכות השחר אצל יהודי תימן', בתוך: מבועי אפיקים, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 336 הע' 36.

הערת המערכת: מחבר המאמר מעלה תמיהה מעניינת לגבי חסרונה של תקנה זו, המיוחסת לגאונים, במספר כתבים מרכזיים של תקופת הגאונים. עם זאת, דומה שכדי לערער על ייחוסה של תקנה זו לגאונים עצמם, לאחר שנזכרה ע"י רי"צ אבן גיאת ורב נטרונאי גאון, יש להוסיף ממצאים נוספים. אנו מקיים שהעלאת הבעיה תביא לידי מציאתם של ראיות נוספות שיבהירו את התמונה, אם לכאן ואם לכאן.